

Швидкий Василь (Київ)

УДК [7.038.531:316.64:316.62] (477) “1953”

ПОДІЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПОВЕДІНКУ ТА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ (1953 р.)

(Закінчення)*

У статті зроблена спроба вивести закономірності поведінки та стану свідомості громадян в Україні від непрогнозованих історичних подій (на прикладі 1953 р.). Визначено основні події, які своїм перебігом корегували соціальні процеси, видозмінювали усталені взаємостосунки у суспільстві та формували типологічні характеристики окремих соціальних груп.

Ключові слова: подія, свідомість, поведінка, настрої, девіації.

Смерть Сталіна та амністія стали наскрізними подіями у перебігу деяких грандіозних державних кампаній розпочатих перед 1953 р. Вони не лише активізували громадську свідомість, урізноманітнили її прояви, а й дали поштовх процесам, які під їх впливами суттєво змінили свою активність, у деяких випадках уповільнили динаміку тощо. Нові політичні рішення в царині внутрішньої політики засвідчували послаблення (інколи завершення) їхнього розгортання, а в деяких випадках — кардинального перегляду раніше засадничих рішень. У нашому випадку, це стосується, відповідно, антисемітських кампаній та виселення селян.

Отже, відголоси попередніх, початок і перебіг нових — все це тримало українське суспільство у стані постійного інтересу до єврейських справ. З 13 січня 1953 р. розпочалися арешти у «справі лікарів». Це вплинуло і на зовнішньополітичні рішення. Після терористичного акту 9 лютого в Тель-Авіві як знаку протесту проти розпочатих репресій, СРСР відповів «Нотою Радянського Уряду про припинення дипломатичних відносин з Урядом Ізраїлю в зв'язку з вибухом бомби на території Радянської Місії в Ізраїлі»¹. Ця конфронтація відносин додала напруження серед радянського загалу в очікуванні нової війни.

Про «чергову вилазку сіоністів» громадський загал дізнався з повідомлення ТАРС 13 січня 1953 р., цього ж дня розлогими звинуваченнями оприлюднилася «Правда» у передовицях «Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів» та 18 січня «Покінчити із роззявами в наших рядах». 14 січня ця інформація поширилася через республіканську пресу,

---

* Початок див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 16. — К., 2010. — С. 83.

газетами «Радянська Україна», «Правда України», «Молодь України» та «Сталінське плем'я»². Згодом, у вигляді матеріалів із місць, «листів трудящих», фейлетонів на сторінках преси викривалися діяння громадян з виразними єврейськими прізвищами й іменами, висміювалися персонажі на кшталт «комірника Наума Мойсейовича»³ та ін.

Більшістю громадян смерті А. Жданова й А. Щербакова через злочинні дії лікарів сприймалися як власні трагедії. Тепер народне обурення значно підсилилося, коли стали відомими дійсні винуватці — лікарі-євреї. Лікарям також приписували передчасні смерті М. Горького, В. Куйбишева та В. Менжинського; те, що від США лікарі отримали пряме завдання винищувати керівні кадри СРСР; з євреїв мала сформуватися п'ята колона; а головне — ці злочини лише підтверджували теорію Й. Сталіна про посилення спротиву ворогів на укріплення успіхів радянської держави⁴ та т. п.

Серед загалу ширилися настрої про недовіру до лікарів-євреїв, вимоги замінити їх, зокрема, на росіян⁵. Натомість, євреї стали озлобленими й недовірливими, готовими до провокацій проти них, вони дійсно чекали чисток масштабів 1937 р. У громадських місцях столиці й області почали з'являтися провокаційно-закличні листівки «Геть жидів, які продають Батьківщину!», «Передавайте адреси абрамов до міліції»⁶, «Євреї! Геть з України!», як запроданців американського імперіалізму тощо. Написи «Бий жидів!»⁷ робилися переважно дітьми, «отруєними» антиєврейськими побутовими настроями, ширилася шпигуноманія⁸. Громадяни почали вбачати в усіх без винятку євреях своїх ворогів, винних у їхніх бідах. На місцях очікувалися антиєврейські чистки, люди неприховано виказували своє негативне ставлення до євреїв як народу. Стали частими факти невинуватого агресивної поведінки, випадки знущання й побиття дітей-євреїв⁹, вимоги перевірити на наявність антирадянських матеріалів в єврейських організаціях, культових домах¹⁰.

За висловлювання на свій захист євреїв переслідували, оточення, колеги вимагали від них повного каяття. Склалася ситуація, коли євреї через свій активний спротив антисемітським настроям, висловлювання на захист, зазнавали ще більшого цькування. Як результат — вони виставили себе девіантами до існуючих настроїв. Доведені до відчаю волали слова розпачу [висловлювання Шер Есфір Львівни]: «...де, що станеться — в усьому винні євреї! Я обурена ще й тим, що в уряді немає євреїв окрім Л. Кагановича. Нас настільки морально вбили, що багатьом євреям не хочеться й жити!»¹¹. Інколи чувся і відкритий спротив, наприклад: «Краще б викрили яку-небудь українську організацію, а то все євреї та євреї!», а деякі лікарі-євреї в розмовах між собою демонстративно переходили на єврейську мову¹².

Секретар Київського обкому КП(б)У Г. Гришко доповідав ЦК КП(б)У, що в партійні організації почало поступати багато матеріалів, які викривали

працівників єврейської національності, на кшталт анонімних листів: «З величезною ненавистю й відчуттям гидоти наш Радянський народ об'являє бойкот євреям і просить сприяння перед урядом, партією і тов. Сталіним від імені жителів Сумської області у виселенні усіх єврейських сімей, виключенням із партії»¹³.

До кінця січня 1953 р. області партійні очільники повідомляли, що почалися масові переслідування євреїв з вимогою вигнати їх із торгівлі, медицини, споживчої кооперації тощо. Громадяни демонстративно відмовлялися від послуг євреїв-лікарів, просили перевести їх під нагляд лікарів росіян чи українців, виказували презирливе ставлення до євреїв-торгівців. Через чутки виказувалися звинувачення на кшталт: «Євреї в своєму нахабстві доходили до того, що при переселенні з Херсону до Біробіджану вони отримали величезні кошти і повезли із собою вагони добра. А потім продали це все там за спекулятивними цінами й повернувшись скупили усі квартири й будинки в центрі міста»¹⁴. Та й самі євреї почали відчувати себе затравленими ізгоями на рідній землі («якщо ми євреї, то хто тепер буде нам довіряти») ¹⁵, особливо загрозливою ситуація склалася в місцях компактного проживання євреїв.

Найбільші гоніння євреїв відбувалися в медичних закладах УРСР. На місцях масово проходили зібрання робочих колективів, які викривали у своїх рядах небезпечних «шкідників». Так це було, наприклад, 23 січня 1953 р. на зібранні колективу Жовтневої лікарні в м. Києві, зборах у Чернігівській обласній лікарні, Чернівецькій міській лікарні № 4 та ін. ЦК КП(б)У повідомлялося щодо виявлення численних випадків непрофесійності й шкідництва у діях лікарів-євреїв, викритих на зібраннях колективів по усій Україні¹⁶. Відповідні перевірки також виявляли «злочинні дії убивць у білих халатах»¹⁷. Під приводом кадрового укріплення почалися звільнення євреїв і з аптечної мережі республіки.

В Одесі, як місцем традиційно специфічним щодо єврейських проблем, чи не найгостріше сприймалася вся ця істерія. І не дивно, адже за лютневими відомостями 1953 р. в медичних закладах міста на 428 росіян-лікарів та 268 українців припадало аж 1 тис. 85 лікарів-євреїв¹⁸! А з довідки про найгірший рівень професійного обслуговування серед викритих 8 лікарів, 7 були євреями¹⁹. Під приводом посилення дисципліни з установ повсюдно звільнялися євреї, деякі розкриті факти призводили і до судових розправ. Дійсна мета цих розправ яскраво видна з інформаційних матеріалів, які прямо перенасичені описами бездушності, смакуванням садистських якостей лікарів-євреїв стосовно хворих дітей тощо²⁰.

Іншою сферою, де кількість євреїв завжди залишалася значною, і, відповідно, зазнала перевірок і репресій, було музичне мистецтво. У постанові партійного бюро Київської консерваторії від 12 лютого 1953 р. прямо

вказувалося на порушення в установі сталінського принципу підбору і розподілу кадрів. Керівництву згадалося порушення давнішої спеціальної постанови ЦК КП(б)У «Про стан і заходи щодо покращення роботи Київської державної ордену Леніна консерваторії ім. П. Чайковського» від 24 березня 1949 р. До ЦК КП(б)У надходили доповідні записки, в яких звинуваченням у малокваліфікованості й профнепридатності підлягали переважно митці з єврейськими прізвищами, їх таврувалося як таких, що не заслуговували довіри, це напряму тягнуло відповідні кар'єрні негаразди²¹.

Органи партійного контролю прискіпливіше опрацьовували біографічні дані на предмет виявлення приховування національності. Так, у лютому 1953 р. при висуненні та реєстрації кандидатів у депутати до міськради депутатів трудящих м. Кременчука було виявлено, що полковник П.І. Винокур приховав у своїй автобіографії, що він єврей. В атмосфері євреефобії міськком партії відразу надав розгромну характеристику, яку негайно передав до відома обласного керівництва. І лише публічне правдиве каяття все ж дозволило йому стати депутатом²².

Відомі також факти, коли з роботи звільнялися відповідальні партійні працівники в разі доведення їхніх навіть далеких родинних зв'язків із «запеклими троцкістами-євреями»²³, чи стосунків із «євреями зрадниками»²⁴. Загрозливо виглядали звинувачення участі в організованих об'єднаннях євреїв. Так, директорку Одеського Будинку вчених М.З. Зданевич було звинувачено у використанні державної будівлі для розташування нелегальної сіоністської організації, організації «громадської панахиди за буржуазним націоналістом Михаелсом». Вона також, начебто, підбирала кадри переважно із євреїв (наприклад, для порівняння, членами Будинку вчених було 135 українців і 260 євреїв)²⁵, звинувачувалася у гоніннях на працівників росіян тощо²⁶. Це провокувало позапланові перевірки, наперед зверхні висновки, і галасливі обговорення в колективах та місті.

Бажання виставитися, а також задовольнити свої бажання помстившись за минулі непорозуміння призводили до того, що раніше скоєні проступки знову згадувалися і винні таки каралися. Так, виступаючи в грудні 1952 р. начальник цеху А.Л. Сухман у доповіді до 73-річчя Й. Сталіна допустив «грубу політичну і ворожу вилазку». Парторг А.Г. Ротенберг тоді не прореагував, але в момент розгортання антисемітських акцій йому це пригадалося. За доносом головного інженера заводу «Гідропривод» Леонова 17 лютого 1953 р. рішенням Ленінського райкому партії м. Харкова Сухмана було виключено із партійних лав, Ротенберг відбувся суворою доганою із занесенням в облікову картку²⁷.

Загалом аналіз архівних матеріалів свідчить, що партійні органи усіх рівнів були завалені переважно анонімними листами про зловживання чиновників-євреїв на місцях. Це стосувалося керівників вищої і середньої

ланки господарств, закладів, підприємств, службовців правоохоронних і силових структур. Така підвищена активність і громадянська свідомість пояснювалися бажанням хоча б лептою, але докластися до викриття перед державою «антирадянського» способу життя євреїв, й немаловажне — задовольнити своє підсвідоме, переважно уявне, але негативне ставлення до них.

Аби надати вигляду повсюдності єврейським «злодіянням», місцеві кореспонденти республіканської преси, зокрема з Житомирщини, оперативно «наскубували» матеріал про злочинну діяльність місцевих лікарів-євреїв. В обурливих статтях не лише гостро викривалися такі спеціалісти, через «притуплення пильності» значної критики зазнавали і керівні працівники²⁸. Через ЗМІ, в свою чергу, і науковці також не залишалися осторонь антисемітських кампаній. У своїй безапеляційній статті Р. Симоненко на шпальтах «Радянської України» рясно нагороджував відступників принизливими епітетами на кшталт «злочинці», «бандити» та т. п.²⁹. Письменництво в особі Ю. Смолича також не оминуло цих «мерзенних осіб» та «нових фашистських підосланців» у своїй новій книзі «Вороги людства та їх найманці»³⁰.

У нашому випадку не варто дивуватися такій агресивній реакції частини українського соціуму на оприлюднені факти «злочинних дій» окремо взятої етнічної групи. Ми вважаємо, що тут співпало розгортання чергових антисемітських акцій інспірованих Кремлем і ступінь напруженості у стосунках між окремими етнічно-соціальними групами. Цілком природно, що частина населення була незадоволена високим рівнем пристосування євреїв до умов повоєнної розрухи. Адже вони природно вміли облаштувати своє побутове і кар'єрне повсякдення життєвими зручностями. Зокрема, одні із перших конфліктів у повоєнні роки були спричинені вимогами євреїв, які поверталися до визволених міст, звільнити їхні квартири від самоселів, останні зазвичай агресивно противилися цьому³¹. Проявилось споконвічне протистояння між розумінням достойності повсякденного життя євреїв та інших етнічних груп, які проживали на одній території, і з однаковими стартовими умовами. Вони однаково потерпали від реалій, проте самоорганізація євреїв завжди давалася взнаки відносно вищим життєвим рівнем. Найприроднішим виявом озлобленості менш успішних етносів було використання будь яких приводів для демонстрації свого обурення³². Це було своєрідною помстою менш успішних більш пристосованим до життєвих негараздів. Тому достатньо було Кремлю оголосити про «справу лікарів» й «сіоністський слід» в ній, активна частина населення захопилася за цю нагоду, як можливість продемонструвати свої приховані заздрощі. Крім того, загальновідомий й усталений міф про підприємливість українців був підважений реаліями із практичного життя євреїв в умовах повоєнної України.

Результатом державного антисемітизму стала масова «епідемія» антисемітських слухів, провокаційних листівок, відкритих погроз, образ та фізичного насилля, які, за Ю. Сльозкіним, досягли найвищої точки під час «історичного викриття “лікарів-убивць”»³³. Смерть Й. Сталіна дійсно переломно вплинула на життя цієї етнічної групи³⁴. Процеси над Єврейським антифашистським комітетом³⁵ та «справа лікарів»³⁶ і без того призвели до потужного сплеску антисемітських настроїв і виступів. Єдиною надією на справедливість наслідків щодо цих справ євреї покладали на Й. Сталіна як гаранта законності в країні. Адже громадяни природно не довіряли усій владній вертикалі, яка пролягала між ними і владарем. Тому ця смерть була зустрінута панічною реакцією більшості євреїв в очікуванні нового витка антиєврейських настроїв, погромів, почастишали випадки публічного линчування євреїв³⁷. З іншого боку, єврейська інтелігенція, яка найбільше потерпала від проваджених акцій та очікування продовження переслідувань перейнялася сподіванням на завершення інспірованих процесів.

Ситуація склалася наскільки загрозливою, що владі необхідно було вживати термінових заходів, аби не допустити погромів і самосудів. 3 квітня 1953 р. Президія ЦК КПРС прийняла ухвалу, згідно якої всіх затриманих у справі було звільнено та реабілітовано. 4 квітня 1953 р. МВС СРСР оприлюднило інформацію про реабілітацію підозрюваних, які були арештовані в «справі лікарів» у Москві, це підтвердила і «Правда» 6 квітня 1953 р. передовицею «Радянська соціалістична законність недоторкана». Проте не всіх це заспокоїло, громадяни не вірили в таку скору поразку слідчих органів, звинувачували владу в поспішності публічного оприлюднення помилки. «Ляпас уряду», «поспішність висновків», «не вистачило мужності», «даремно не довели справу до кінця», «євреї знову піднімуться» — подібні претензії повсюдно виказувалися громадянами³⁸. Деяке заспокоєння в суспільстві настало лише після виступу Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР 8 серпня 1953 р. Широко трансльований виступ нового лідера переконливо довів партійну спадковість і незмінність ідеологічних пріоритетів, це віддавало стабільністю, впевненістю на покращення життя³⁹.

За деякими оприлюдненими даними, всього в 1945–1953 рр. до органів держбезпеки УРСР потрапило 1 тис. 234 осіб єврейської національності⁴⁰. Для порівняння, інші опрацьовані статистичні відомості дають більш повну картину щодо змін соціального складу громадян України, які постраждали від репресій⁴¹. Як наслідок, політика державного антисемітизму в СРСР призвела до спроби євреїв пристосуватися до існуючої дійсності шляхом асиміляції. Так, за офіційними відомостями 82% чоловіків і 74% жінок єврейської національності в Україні перебували в змішаних шлюбах⁴².

Проведені репресії потрібно розглядати не лише з точки зору ефективності етнічних чисток проти представників обраної для цього національ-

ності. Загалом постраждав увесь інтелігентський прошарок⁴³, зазнали руйнування цілі галузеві цехи працівників переважно творчих професій (музиканти, художники, письменники, вчені, медики та ін.)⁴⁴, в яких за статистикою переважали саме євреї.

І надалі, у більш сприятливіших суспільно-політичних умовах, під час провадження процесу десталінізації, в період постсталінської лібералізації суспільного життя⁴⁵ євреї трималися в постійному напруженні через очікування чергових провокацій⁴⁶.

Докорінним чином вищенаведені головні події вплинули і на таку соціальну групу, як селянство. Враховуючи природу соціальної моноструктурності сільської общини деякі події виявлялися найбільш відчутними для повсякдення українських селян, ставали більш значимими для подальшого життя на селі. Це стосується, зокрема, кампанії примусового виселення «неблагонадійних» селян з ініціативи їхніх односельців. Події зачіпали інтереси усіх без винятку членів общини, адже одні були активними дійовими особами, для інших це було уроком перестороги, аби надалі узгоджувати свої поведінкові правила із суспільними критеріями. Деяким членам це давало шанс задоволення своїх амбіцій чи життєвих претензій, іншим — покращення життя за рахунок постраждалих.

На початку 1950-х рр. сільський актив продовжував бути маріонеткою режиму задля виконання плану із зачищення на селі залишків господарської та світоглядної індивідуальності. Репресивні заходи здійснювалися головним чином на виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» та від 2 червня 1948 р. «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Перший указ було ухвалено за клопотанням уряду УРСР⁴⁷, тому вже 5 березня 1948 р. було прийнято рішення ЦК КП(б)У щодо його виконання. Згодом положення були відкориговані відповідно українським реаліям і 30 березня 1948 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця постанову «Про заходи, які проводяться в колгоспах УРСР щодо укріплення трудової дисципліни та застосування її до осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності та ведуть паразитичний спосіб життя, передбачених указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.»⁴⁸.

Існували також і численні підзаконні акти, інструкції, розпорядження, доповідні записки тощо. Проте утаємниченість дій влади перед своїм народом охоронялася вищою мірою, у жодному із опублікованих збірників законів і указів не знайдеться навіть натяку на подібні репресивні акти⁴⁹. Лише діловодство вищих урядових і партійних установ частково висвіт-

лює існування таких директив⁵⁰, присвячені цьому і деякі наукові розробки⁵¹.

Керівництво на місцях негайно приступило до репресій щодо неугодних⁵². На початку 1950-х рр., задля укріплення колгоспного устрою та укорінення радянського способу життя, також повсюдно практикувалося виселення осіб, які своїми діями, громадською позицією не відповідали образу радянського колгоспника. З особливою жорстокістю це проводилося в західних областях України⁵³. Найперше депортаціям підлягали сім'ї за формальною ознакою «куркулів»⁵⁴ та «бандпособників»⁵⁵. Це докладно ілюструють довідки «Про списки куркульських господарств, представлені обласними організаціями Західних областей»⁵⁶. На загальних зборах гострі виступи активу і колгоспників проти своїх негідних односельчан справляли таке враження на присутніх, що ще в ході зборів часто подавалися анонімні записки і заяви, в яких називалися нові прізвища⁵⁷.

Анонімність подання записок показала колгоспникам беззатратний метод, яким можна викривати неугодних односельців, не ставлячи себе під загрозу викриття. Дієвість подібного колективного виховання нового селянина була надзвичайно ефективна. Адже лише набуттям ним необхідних радянській дійсності соціально прийнятних рис, добровільна відмова від бажання вести асоціальний з точки зору влади спосіб життя і відповідної поведінки ставали запорукою безпроблемного існування всієї родини на рідній землі. А також і розуміння, що лише щире каяття у примарній провині новозвинувачених, і клятви стати найактивнішими поборниками нової влади не призведуть до подальшого виселення і відвернуть від родини громадський вирок. Розголос про успіхи колективного виховання сприяв чисельним зверненням активів інших колгоспів до райкомів КП(б) України з проханням прислати відповідних представників влади для проведення і у них подібних ідеологічних публічних акцій — «люди зрозуміли, що такі збори дадуть велику користь в справі очищення села від ворожих елементів»⁵⁸. Аби надати громадському судочинству найбільшого поширення для викорінення незгідних руками самих же селян, свідомо були розроблені положення, які спрощували процедуру викриття, осуду і засудження обвинувачених. За положеннями указу від 2 червня 1948 р. вирокі громадсько-судових слухань проходили спрощену закріплюючу процедуру. Рішення-вироки, прийняті на загальному сході колгоспників села більшістю голосів, затверджувалися адміністрацією сільради і передавалися для остаточного рішення до райвиконкомів. Простота народного судочинства мала тяжкі наслідки для потерпілих — виселення до Сибіру на 8 років!⁵⁹ Крім того, відкрите колективне обговорення з представниками обкомів КП(б)У, МДБ та міліції сприяли викриттю пособників із числа районних партійних і державних керівників («куркулі хитрі, накормлять начальство з району, то вони й хороші»)⁶⁰, зміщенню недбалих сільських управлінців.

Сільські збори ставали цілим дійством, емоційність його перебігу створювало якнайкращі умови для вияву дійсних настроїв, раніше прихованих бажань, міжсусідської неприязні тощо. На нашу думку, кампанії щодо виселення використовувалися багатьма соціальними прошарками, конкретними дійовими особами задля задоволення своїх вузько корпоративних та індивідуальних егоінтересів. Так, окрім передбачуваного владою очищення сіл від політично шкідливих їй елементів, подібні акції використовувалися метикуватими селянами задля розправи над невгодними односельцями. В результаті це виглядало як зведення рахунків у такий жорстокий спосіб. Нагадаємо, що стосунки в сільській спільноті споконвічно відзначалися прихованою (і неприхованою) жорстокістю, цинічним прагматизмом. Непоодинокими між господарями були випадки вбивства домашніх тварин, отруєння худоби, нищення дерев, самовільне переміщення меж та т. п. Тому, часто всупереч положенням указу, озлоблені члени колгоспу голосували за виселення навіть непідсудних селян. До того ж найбільш заповзяті виконавці могли розраховувати на матеріальну винагороду, згідно положень постанови Ради Міністрів УРСР ЦК КП(б)У від 15 жовтня 1947 р. «Про порядок використання земель та майна, що залишилося після виселення сімей націоналістів і бандитів».

Особливих масштабів зловживання набули у перші роки дії указу та на початку 1950-х рр. Доповідь М. Хрущову в. о. прокурора УРСР П. Ноценка від 7 травня 1948 р. «Про порушення указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.» містила чисельні зафіксовані факти зловживань і перекручень положень указу⁶¹. Про це також доповідав і секретар ЦК КП(б)У М. Гречуха у своїй доповідній записці М. Хрущову 31 травня 1948 р. з приводу перевірки скарг щодо «невірного застосування положень указу». Так, незаконно виселялися особи похилого віку (чоловіки старші 55, жінки — 50 років), тяжко хворі, інваліди Вітчизняної війни і праці, часто виселялися усі без винятку члени сім'ї, в тому числі й малолітні діти⁶². В нових умовах частина з них не могла повністю соціально адаптуватися, повноцінно працювати в сільському господарстві чи в будівництві, промисловості. Тому жінки і діти змушені були жебракувати, спекулювати, чоловіки не гребували і кримінальними прибутками тощо. В реаліях 1953 р. чисельність цих порушень дещо зменшилася, проте вони виглядали більш загрозливо, адже політичні перегрупування верхів послабляли контроль на місцях, уможлилювали перевищення влади, зловживання тощо.

З іншого боку, природне виховання односельців в дусі патріархальних цінностей у своїй більшості все ж прищеплювало позитивні традиції їхнього співжиття, сільська община надовго залишалася єдиним світоглядним світом для її членів. Тому перебіг таких зборів був драматичним, і часто непередбачуваним. Селяни за собою правдиво відчували зраду, адже наля-

кані, під тиском репресій змушені були голосувати «за» навіть відносно рідних. Віддаючи на поталу інших вони розраховували, що це на деякий час убезпечувало їхні сім'ї від біди. Життя після таких зборів вже ніколи не поверталось в попереднє русло, адже для багатьох позиції односельців ставали відкриттям, оприлюдненням дійсного, переважно неприязного відношення до ще вчорашніх близьких.

Сама картина виселення виглядала досить драматично, адже на очах у всіх село покидали, часто назавжди, ще вчорашні родичі, близькі, друзі. Побачене для більшості односельців назавжди залишалося пекучою душевною мукою. Вивозився господарський інвентар, худоба, нехитрі пожитки; коротке прощання, крики малолітніх дітей, плач жінок і суворість чоловіків супроводжували це дійство. Що не можна було вивести роздавалося близьким, але частіше образа на односельчан була такою сильною, що залишки реманенту, приладдя просто знищувалися. Інколи, аби не накликати біди через звинувачення у співчутті, рідні навіть не приходили прощатися. Обійстя не довго залишалися пустими, туди заселялися новоприбулі спеціалісти-господарники, вчителі, медики тощо. І вже вони мали налагоджувати нові стосунки із селянською общиною, асимілюватися чи формувати свій соціальний прошарок, тим самим змінювати життєві традиції повоєнного села.

Окрім того, під лозунгом боротьби з «куркулями» і «бандпособниками» місцеві можновладці використовували таку нагоду для розправи над своїми опонентами, конкурентами на ласі посади тощо. В такий спосіб демонструвалася їхня зверхність, безкарна легітимізована всездозволеність, означення свого дійсного превальованого положення над іншими. Реальна можливість маніпулювати людськими життями, їхнім добробутом надавала їм на довгий час авторитарний статус єдиного вершителя долі односельців. Така запопадливість не залишалася не поміченою районним начальством, місцеві лідери могли через цей привід сподіватися на службове підвищення, особливе прихильне ставлення тощо⁶³.

Вплив результатів кампаній на поведінкові традиції призводив до структурних переформатувань на селі, спостерігалось поступове руйнування соціальної однорідності жителів села. Місцеві висуванці зі статусу перших серед рівних поступово формували місцеву еліту. Своєму життєвому добробуту вони намагалися надавати нових осучаснених форм, коло спілкування ставало замкнутим і включало родини лише місцевої еліти; надаючи освіту дітям, вони вибирали такий фах, який уможлиблював їх реалізацію переважно поза сільської спільноти та т. п. Проте за сутнісним змістом, перебуваючи під впливом патріархальних цінностей, вони, як і оточуючі, залишалися такими ж носіями відповідної культури, і лише їхнім нащадкам через декілька поколінь вдалося вихолостити в собі природу селянина.

Поступово вакханалія «народної демократії» і ефективність виселень далися взнаки. Якщо простежити динаміку засуджень з 1948 по 1953 рр., то стає очевидним їх значне зменшення особливо в останній рік. Суттєве зменшення кількості громадських вироків пояснюється тим, що до найбільш активних «дезорганізаторів нового життя» були застосовані санкції указів ще в 1948 р. Ті, що залишилися, були залякані, надломлені, дезорганізовані і вимушені частково приймати умови нового соціального гуртожитку, колгоспного суспільного порядку. До незгодних, поряд із застосуванням громадських вироків про виселення за межі УРСР, вживали попередження, особливо до осіб, порушників трудової дисципліни, які не відпрацювали встановленого мінімуму трудоднів в колгоспах. Правда, такими попередженнями могли обійтися не всі, а лише щиро усвідомленні своєї провини і покаянні публічно на загальних зборах колгоспників. Такі заходи громадського впливу на поведінку антисоціальних елементів застосовувалися в усіх областях, проте в зерносіючих районах місцеві можновладці аби зберегти робочі руки, надавали перевагу саме йому. Зокрема, в Одеській області, де кількість попереджень була в 4 рази більше громадських вироків про виселення.

Лише після смерті Сталіна, особи, яка втілювала абсолютну узурпацію влади в державі, союзне керівництво вже наважувалося своїми рішеннями сміливіше викривати явні перегини в національній політиці, визнавати хибність методів партійного керівництва на місцях, не виправдані репресивні заходи. Нові директиви обмежували свавілля державних і партійних осередків у Західній Україні, особливо воно було пригальмоване виходом постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання Західних областей Української РСР» та доповідної записки Л. Берії до Президії ЦК КПРС. Пленум ЦК КП України (2–4 червня 1953 р.), обговорив постанову і одноставно схвалив рішення Президії ЦК КПРС зняти з поста першого секретаря ЦК КП України, званого українофоба й антисеміта Л. Мельникова. 12 червня 1953 р. на пленумі Львівського обкому КП України у своїх виступах перший секретар обкому З. Сердюк, державно-партійний та культурний актив області детально обговорили найбільш разючі негативи громадського життя і партійного будівництва в області⁶⁴.

Рішення пленуму відобразилися й на ставленні селян до проведених репресій стосовно виселенців. Так, в інформації Львівського обкому КП України (24 червня 1953 р.) про реагування населення області на постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. повідомлялось, що секретарі місцевих парторганізацій просили роз'яснення обкому на звернення багатьох колгоспників: чи будуть повертати на батьківщину тих людей, яких незаконно вивезли на схід, а також наполягали поставити питання перед урядом про перегляд справ виселених громадян та виправдання потерпілих⁶⁵. Змінився градус нетерпимості і у ставленні місцевих керівників до залишкових

активних націоналістичних проявів. У довідці про стан ідеологічної роботи в Нестеровському районі Львівської області в боротьбі з ідеологією українського буржуазного націоналізму зазначалося (станом на 25 листопада 1953 р.), що протягом усього 1953 р. ще були частими вилазки націоналістів. Але з точки зору місцевого населення вони не вважалися девіантами, адже всі добре знали їхніх рідних, їх самих, та й політичні цілі багатьма розділялися; надавали їм матеріальну допомогу, переховували тощо. Зазначалося, що райком партії і особисто секретар Старовойтов не надавав належної уваги фактам націоналістичних проявів, а головне, вважав їх звичним явищем, притаманним усім районам Львівщини⁶⁶!

Аналіз тогочасних переважаючих настроїв також засвідчував, що місцеве керівництво та громадські активісти вже задовольнили свої кровожерливі амбіції, зведені моральні та матеріальні рахунки були відшкодовані, особисті образи задоволені⁶⁷. Але проведені репресії залишилися невинуватим актом брутальної несправедливості влади стосовно громадян. Вони суттєво вплинули на поведінку та моральний стан селян, негативно відобразилися у міжособистісних стосунках та на психологічному кліматі сільського соціуму, врешті, дещо змінили соціальну структуру села. Все це було здійснено за рахунок нівелювання родинних традицій, підваження ще вчорашніх аксіом патріархальних традицій, релігійних заповідей. Переміни у ставленні держави до проведених кампаній щодо виселення відповідно відобразилися на міжособистісних стосунках всередині селянської общини. Ще вчорашні завзяті ініціатори гонінь тепер мусили налагоджувати, відновлювати втрачені стосунки з потерпілими від свавілля. Проте деякі образи так і не були забуті, і протистояння переносилося на наступні покоління односельців чи навіть родичів.

Смерть вождя внесла деякі корективи у вирішення проблеми вже вищезгаданих виселенців за ідеологічною ознакою — «підсобників бандерівців», «куркулів» та інших «паразитуючих елементів». Вони, на відміну від засуджених за жорсткими кримінальними чи політичними статтями, вважали себе незаконно покараними, або за такі незначні проступки, які неадекватно жорстоко спокутували. Тому сподівалися, що найперші значні політичні події в житті країни, які і раніше супроводжувалися різноманітними послабленнями, призведуть до амністії, яка і мала зачепити їх найпершою чергою⁶⁸. На це сподівалися і їхні рідні. Виказування таких надій почастішало в листах, в побутових розмовах люди, перейняті відчаєм за долю рідних, менше крилися зі своїми сподіваннями. Деяким чином це активізувало контакти відповідних служб із громадянами через звернення щодо дострокового звільнення чи реабілітації.

Певні надії від подій в 1953 р. мали і ті національні групи, які постраждали від показових виявів сталінського тоталітаризму. Так, зі зникненням

головної причини їхньої трагедії етнічні виселенці з Криму сподівалися на перегляд рішень щодо депортації, коли за звинуваченням у підмозі фашистам протягом травня–червня 1944 р. із Криму було виселено близько 225 тис. татар, болгар, греків, вірмен та представників інших національностей, наступну справедливу політичну оцінку цих подій, і навіть політичну реабілітацію. Кремлівські правителі не поспішали створювати собі нову проблему, та ще й з етнічним присмаком. Адже вони прогнозували, що навіть тимчасова відсутність владної єдності неухильно призведе до активізації етнічних проблем на півострові й актуалізації питання перегляду попередніх рішень. Тому в ознаменування 300-ліття Переяславської ради 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», а 26 квітня Верховна Рада СРСР це закріпила відповідним законом. Очевидно, що Кремль таким чином перекинув усю відповідальність у вирішенні майбутніх етнічних проблеми щодо повернення й соціальної реабілітації виселеного населення на республіканське керівництво⁶⁹.

Смерть Сталіна як ключова подія 1953 р. «запустила» процес десталінізації. Проте з 1953 по 1956 рр. в країні (відповідно, і в УРСР) проходила прихована боротьба між відживаючими настроями постсталінської доби й оновленими критеріями партійного будівництва. Загальна тенденція стала виднішою лише після славнозвісної доповіді Микити Хрущова у 1956 р.⁷⁰.

Отже, ми можемо стверджувати, що вищенаведені не прогнозовані події мали дещо руйнівні наслідки для соціальних стосунків радянських громадян, могли викликати враження тимчасової некерованості процесом. Це в свою чергу провокувало панічні настрої і відчуття непевності. Разом із тим, частина до краю знедолених громадян могла перейматися сподіваннями на покращення ситуації в майбутньому. Наступні події, явлення яких було вже наслідком від попередніх сприймалися суспільством з відчуттям більшої прогнозованості, тому вже не впливали депресивно і привносили більш певні очікування.

В статье сделана попытка вывести закономерности зависимости состояния поведения и сознания граждан в Украине от не прогнозированных исторических событий (на примере 1953 г.). Определены основные события, которые своим развитием корректировали социальные процессы, видоизменяли природу устоявшихся взаимоотношений в обществе, формировали типологические характеры отдельных социальных групп, а также закладывали основы для развития последующих поведенческих правил граждан.

Ключевые слова: события, сознательность, поведение, настроения, девиации.

In the article the attempt to deduct the regularities of behavior and condition of consciousness of citizens in Ukrainian depending on non-predicted historical events (on the case of 1953) was made. The main events which corrected the social processes, modified the fixed mutual relations in the society and formed the typological characteristics of some social groups are defined.

Key words: *event, consciousness, behavior, moods, deviations.*

¹ Радянська Україна. — 1953. — 12 лютого. — С. 2. Повноцінні дипломатичні відносини були поновлені лише 20 липня 1953 р.

² Див.: Підлі шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів // Радянська Україна. — 1953. — 14 січня. — С. 1.

³ Див.: Клименко Ів. Добра душа (малий фейлетон) // Радянська Україна. — 1953. — 6 лютого. — С. 3.

⁴ Підлі шпіони й убивці під маскою професорів-лікарів // Правда України. — 1953. — 14 січня.

⁵ Інформація про реагування населення з приводу повідомлення ТАРС від 13.1.1953 р. «Арешт групи лікарів-шкідників» та інформація про реагування населення з приводу повідомлення МВС СРСР від 4.4.53 про реабілітацію групи лікарів раніше арештованих у Москві // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2773. — Арк. 17.

⁶ Там само. — Арк. 24, 32.

⁷ Там само. — Арк. 40.

⁸ Там само. — Арк. 49, 70.

⁹ Там само. — Арк. 28.

¹⁰ Там само. — Арк. 31.

¹¹ Там само. — Арк. 40.

¹² Там само. — Арк. 50.

¹³ Там само. — Арк. 41, 53.

¹⁴ Там само. — Арк. 43.

¹⁵ Там само. — Арк. 44.

¹⁶ Інформація про недоліки, які виявлені в роботі медичних закладів у зв'язку з хронікою ТАРС про арешт групи лікарів-шкідників, і заходах, які проводилися партійними організаціями // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2773. — Арк. 55–62.

¹⁷ Там само. — Арк. 64–67.

¹⁸ Там само. — Спр. 2767. — Арк. 26.

¹⁹ Там само. — Арк. 24.

²⁰ Довідка про факти нечуйного, бездушного відношення лікарів до хворих, які були в лікувальних закладах м. Одеси станом на 25 лютого 1953 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2767. — Арк. 61–64.

²¹ Див.: Доповідна записка з приводу постанови партійного бюро Київської консерваторії від 12 лютого 1953 року про підбір і розстановку кадрів // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2767. — Арк. 130–137.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2766. — Арк. 153–156.

²³ Як-то звільнення завідуючого відділом пропаганди й агітації Житомирського обкому партії О.Т. Бугаєва в лютому 1953 р. (див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2767. — Арк. 220–229).

²⁴ Як-то звільнення редактора Миколаївської обласної газети «Південна правда» в лютому 1953 р. (див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2767. — Арк. 236–237).

²⁵ Із постанови бюро Одеського міського комітету КПУ «Про роботу Одеського Будинку вчених» від 2 березня 1953 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2768. — Арк. 71.

²⁶ Із «Довідки про перевірку матеріалів ЦК Спілки працівників вищої школи й наукових закладів щодо директора Будинку вчених тов. Зданевич М.З.» від 16 квітня 1953 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2768. — Арк. 30–36.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2997. — Арк. 1–2.

²⁸ Петренко А. Лікарі-шахраї і безтурботні ротозії // Радянська Україна. — 1953. — 13 лютого. — С. 3.

²⁹ Симоненко Р. Сіоністи — агенти американського імперіалізму // Радянська Україна. — 1953. — 15 лютого. — С. 4.

³⁰ Див. уривок: Юрій Смолич. Вороги людства та їх найманці // Радянська Україна. — 1953. — 1 квітня. — С. 3.

³¹ Власниками квартир із вигодами, в центральних частинах міст спромоглися стати в ті часи переважно євреї, які займали керівні посади чи були творчими працівниками.

³² На виборах до місцевих рад на деяких виборчих бюлетенях у м. Києві (грудень 1947 р.) громадяни виказували своє бачення виходу з продовольчої проблеми через посилення антисемітських заходів («прибрати євреїв спекулянтів із радянської торгівлі», оскільки «євреї обдурюють, обраховують покупця, для легкої наживи ідуть на різні угоди...»). Містились навіть заклики взагалі очистити органи влади від осіб цієї національності (Див.: Крупина В.О. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Випуск 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упорядник В.П. Швидкий; наукова редакція О.М. Веселової та В.П. Швидкого. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 267.

³³ Слезкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире / Авторизованный перевод с английского С.Б. Ильина. Изд. 2-е. — М.: Новое литературное обозрение, 2007. — С. 399.

³⁴ Щодо євреїв, то ми не погоджуємося із твердженням Гіроакі Куромії, що вони були «суспільною групою», яка переслідувалася Сталіним за «начебто недостатню відданість Радянському Союзові» (див.: Куромія, Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — С. 453.). Ми вважаємо, що в нашому випадку переслідування провадилися незалежно від суспільної чи професійної належності, визначальною була лише етнічна приналежність.

³⁵ Див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: [Журнал]. — К., 1998. — № 3/4. — 388 с. Цей спецвипуск містить документи про історію фабрикації і трагічні наслідки справи Єврейського антифашистського комітету. Жертвами цієї справи стали Е. Співак, Н. Забара, Й. Бухбіндер, Д. Гофштейн, Ю. Лойцкер, І. Капніс та інші відомі діячі в Україні — «космополіти»-євреї.

³⁶ «Справи лікарів»: невідомі матеріали / Комент. «Лист сорока дев'яти» Б. Клейна // Вітчизна. — К., 1996. — № 9/10. — С. 156–157.

³⁷ Інформація про реагування населення на урядове повідомлення про смерть Й.В. Сталіна // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2743. — Арк. 10–11.

³⁸ Там само. — Спр. 2773. — Арк. 87–93; від 7 квітня 1953 р. — Арк. 94–100.

³⁹ Інформація відділу партійних органів ЦК КПУ, обкомів КПУ про реагування населення на промову т. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2776. — Арк. 1–50.

⁴⁰ Василенко С.М. Повоєнні репресії проти єврейського населення на Україні (1944–1953 рр.) // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkrnu/Ist/2009_19/19.30%20Wasylenko.htm

⁴¹ Нікольський В. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943–1957 рр.: (За даними Державного архіву Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 2003. — № 1. — С. 103–129. (З історії тоталітаризму).

⁴² Василенко С.М. Зазначена праця.

⁴³ Докладніше див.: Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція. — К.: Наукова думка, 1994. — 96 с.; Замлинська О.В. Ідеологічні репресії в галузі культури в Україні у 1948–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. — К., 1996. — Вип. 2. — С. 144–157.

⁴⁴ Див., напр.: Зінкевич О. 50 років тому...: [Про нищівну кампанію проти музикального мистецтва, розв'язану 1948 р. з ініціативи ЦК ВКП(б)] // Сучасність. — К., 1998. — № 5. — С. 151–158. — Бібліографія: С. 157–158 (51 назва); Мозговський М.В. Боротьба тоталітарної системи проти композиторів у повоєнний період (1946–1953) // Збірник наукових праць: Серія: Історія та географія / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. — Харків, 2002. — Вип. 11. — С. 144–155. — Бібліографія: С. 154–155.

⁴⁵ Докладніше див.: Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х — початок 60-х років) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 1999. — № 1/2. — С. 469–480; Його ж: Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50–60-ті роки ХХ ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвіддільський збірник наукових праць. — К., 2003. — Вип. 8. — С. 435–444. — Бібліографія: С. 443–444.

⁴⁶ Докладніше див.: Данилюк Ю.З. Боротьба з космополітизмом в другій половині 40-х — першій половині 50-х рр. ХХ ст.: шляхи, причини і наслідки // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (36. ст.). — К., 2004. — Вип. 27. — С. 169–182. — Бібліографія: С. 181–182.

⁴⁷ Шаповал Ю.І. Голод 1946–1947 років в Росії та в Україні: потреба порівняльного аналізу // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Випуск 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня

2007 р.) / Упорядник В.П. Швидкий; наукова редакція О.М. Веселової та В.П. Швидкого. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 38.

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5176. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”». — Арк. 242–243.

⁴⁹ Див.: Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1948. — М., 1949. — 130 с.; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1961. — М., 1961. — 975 с.; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 2: 1942–1951 рр. — К.: Державне видавництво політичної літератури, 1963. — 847 с.; Т. 3: 1952–1956 рр. — К., 1963. — 1122 с.

⁵⁰ Зокрема, значну частину матеріалів містять фонди ЦДАГО України (напр., фонд 1 (ЦК КП(б)У, оп. 23 (Особливий сектор. Секретна частина): Спр. 5168. «Питання законності» [8.I.1948–27.II.1948, 112 арк.]; Спр. 5169. «Питання законності» [5.III.1948–30.IV.1948, 250 арк.]; Спр. 5170. «Питання законності» [3.V.1948–5.VIII.1948, 376 арк.]; Спр. 5171. «Питання законності» [22.III.1948–14.X.1948, 301 арк.]; Спр. 5176. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”» [264 арк.]; Спр. 5177. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”» [184 арк.]; Спр. 5468. «Про посилення боротьби з антигромадськими, злочинними та паразитуючими елементами на селі» [24.III.1948–2.XII.1948, 244 арк.]; Спр. 5716. «Про виселення із сіл паразитуючих елементів» [289 арк.]; Спр. 5971. «Про виселення із сіл паразитуючих елементів» [305 арк.] та ін.

⁵¹ Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. — 1993. — № 7/8. — С. 37–43; М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару. 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. — К., 1995. — С. 177; Довідка про категорії осіб, висланих за межі України в масовому порядку, і правові акти, на основі яких це здійснювалося // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 1995. — № 1/2. — С. 397–398; Волков І.М. Деревня в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х — 1990-е годы) // Отечественные записки. — 2000. — № 6. — С. 120; Кириченко В.М. Репресії проти українського селянства після закінчення Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя. 2001. — Вип. 10. — С. 152–160; Кононенко В. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / НАН України. Інститут історії України; Редкол. С.І. Білокінь та ін. — К., 2005. — Вип. 8. — С. 100–105; Бажан, Олег. Традиції ОУН–УПА в дисидентському русі в Україні у другій половині 1950-х — на початку 1980-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 11. — С. 399.

⁵² Вже 17 квітня 1948 р. М. Хрущов повідомляв Й. Сталіна про те, що на 10 квітня є готові рішення з 1 тис. 949 колгоспів східних областей; винесені громадські вирокі про виселення відносно 4 тис. 288 осіб, отримали попередження 5 тис. 470 осіб, об'явлені громадянськими затверджено громадських вироків про виселення на 1 тис. 489 особи. 10 квітня 1948 р. було відправлено перший ешелон виселенців з Вінницької,

Кам'янець-Подільської та Житомирської областей загальною кількістю 1 тис. 369 осіб, в тому числі безпосередньо засуджених до виселення 1 тис. 130 осіб та 239 членів їхніх сімей, які побажали виселитися разом із винуватцем (Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5176. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”». — Арк. 242–243).

⁵³ Див.: Гаврилюк О.Н. Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х — на початку 50-х років // Питання історії України: Зб. наук. ст. — Чернівці, 1998. — Т. 2. — С. 119–124; Когут П.В. Протистояння української державницької та радянської тоталітарної ідеї у західноукраїнському селі в перші післявоєнні роки // Актуальні проблеми державного управління. — Львів, 1999. — Вип. 2: Адміністративна реформа в Україні: проблеми та перспективи. — С. 208–213; Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі / Українська академія державного управління при президенті України. Львівська філія. — Львів, 2000. — 80 с.; Сорока Ю. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944–1950-х роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2007. — Вип. 91–93 / Відп. ред. В.Ф. Колесник. — С. 60–63.

⁵⁴ Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). — К., 1999. — С. 60.

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5681. — Арк. 13–14.

⁵⁶ Там само. — Оп. 24. — Спр. 73. «Про виселення осіб, які злісно ухиляються від роботи в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». — Арк. 23; Там само. — Спр. 854. «Про виселення осіб, які злісно ухиляються від роботи в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». — Арк. 26.

⁵⁷ Там само. — Спр. 73. — Арк. 31–46.

⁵⁸ Там само. — Арк. 36.

⁵⁹ Принудительные миграции в годы Второй мировой войны и после ее окончания (1939–1953) // www.demoscope.ru

⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 73. — Арк. 37.

⁶¹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5177. «Повідомлення щодо виконання Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. “Про осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”». — Арк. 19–24.

⁶² Там само. — Арк. 19–22.

⁶³ Деяку дотичну до наших тверджень фактографію можна знайти: Нікілев О. Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х — перша половина 50-х років ХХ ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвіддільський збірник наукових праць. — К., 2003. — Вип. 7: Спеціальний. — С. 436–441. — Бібліографія: 34 назви.

⁶⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. — Т. II.: 1953–1966. — Львів, 1996. — С. 10–47.

⁶⁵ Там само. — С. 59.

⁶⁶ Інформація Харківського обкому КПУ і парткомітету МВС УРСР про антирадянські прояви. Довідка Львівського обкому КПУ про результати перевірки стану ідеологічної роботи в Нестеровському районі Львівської області, по боротьбі з ідео-

логією українсько-буржуазного націоналізму // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2997. — Арк. 6–17.

⁶⁷ Деяку дотичну до наших тверджень фактографію можна знайти: Сергійчук В. Повернення учасників національно-визвольного руху та їхніх сімей в Україну // Початок десталінізації в Україні: (До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). — К., 1997. — С. 82–85.

⁶⁸ Про ці та інші особливості більш докладно дивитися у вищенаведеному тексті про впливи амністії.

⁶⁹ Докладніше див.: Возгрин В.Е. Жизнь и судьба сынов Крыма // Відродження. — К., 1998. — № 2. — С. 35–41; Місінкевич Л.Л. Парти́но-державна політика щодо кримських татар у 40–50-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: 36. ст. — К., 2004. — Вип. 27. — С. 156–168. — Бібліографія: С. 167–168.

⁷⁰ Докладніше див.: Шаповал Ю. «Закрита доповідь» М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки // Початок десталінізації в Україні: (До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). — К., 1997. — С. 35–44; Те ж саме // Історія в школах України. — К., 1997. — № 3. — С. 10–14. — Бібліографія: 16 назв.